

SHARQ BADIY TAFAKKURI TARAQQIYOTIDA RABG‘UZIY IJODINING O‘RNI

Maxsud Allambergenovich Kurbaniyazov

kurbaniyazovmaxsud@gmail.com

Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti

Annotatsiya: Maqola Rabg‘uziy ijodidagi hikoyat janrining o‘ziga xos xususiyatlarini yoritishga bag‘ishlangan. Unda «Qisasi Rabg‘uziy» asaridagi hikoyatlarning boshqa diniy-falsafiy manbalardagi hikoyatlar bilan mazmunan o‘xshashligi va farqli jihatlarini o‘rganilgan.

Kalit so‘zlar: hikoyat janri, sharq badiiy tafakkuri, «Qisasi Rabg‘uziy», diniy-falsafiy asarlar, “Ka’b ul-axbor”, “Qisas ul-anbiyo”, “Sahroda” kitobi

THE ROLE OF RABBINIC CREATIVITY IN THE DEVELOPMENT OF EASTERN ARTISTIC THOUGHT

Makhsud Allambergenovich Kurbaniyazov

kurbaniyazovmaxsud@gmail.com

Karakalpak State University named after Berdakh

Abstract: This article is devoted to the works of Rabguziy in narration genre. In the work “Kisasi Rabguziy” the differences and similarities of religious-philosophical resources are studied.

Keywords: Narration genre, The East literary thinking, “Kisasi Rabguziy”, religious-philosophical works, “Kab ul-ahbor”, “Kisas ul-anbio”, “Sahroda” book

Rabg‘uziy hikoyatlarining maqsadi va mazmuni faqat o‘zbek adabiyotining emas, balki butun Sharq badiiy tafakkuri mahsuli sifatida namoyon bo‘ladi. «Qisasi Rabg‘uziy» asaridagi hikoyatlarni axloqiy-ta’limiy hikoyatlar, ijtimoiy mazmundagi hikoyatlar, tasavvufga oid hikoyatlar, mo‘jiza ko‘rsatishga oid hikoyatlar kabi bir necha turkumlarga ajratib tadqiq qilish maqsadga muvofiqdir. Zero, Rabg‘uziy maqsad va mafkuradan kelib chiqqan holda, hikoyatlarni qayta ishlagan, O‘rta Osiyo, umuman, Oltin O‘rda davlati hududidagi xalqlarning dunyoqarashiga moslagan va to‘lma’nodagi hikoyat janrini shakllantirgan, deyish mumkin.

Rabg‘uziy hikoya janriga alohida e’tibor qaratgan. Rabg‘uziy qissa qahramoni - biron payg‘ambar yoki boshqa tarixiy shaxsning hayotidagi biron voqeani tasdiqlash, kitobxonning diqqatini jalb qilish va o‘sha voqega ishonitirish uchun voqea mazmuniga hamohang hikoyat keltiradi. Rabg‘uziy hikoyalarining maqsadi va

mazmuni davr, xalq, davlat chegarasidan keng bo'lib, faqat o'zbek adabiyotining emas, balki butun Sharq badiiy tafakkurining, turli e'tiqoddagi (iudaizm, masihiylik e'tiqodidagi) xalqlarning badiiy tafakkuri mahsuli hisoblanadi. Buning sababi - "Qisasi Rabg'uziy"ning yaratilishiga yuqoridagi diniy oqimlar asosida paydo bo'lgan diniy-falsafiy asarlarning manba ekanligidir. "Qisasi Rabg'uziy"dagi hikoyatlarning ayrimlari ("Qissai Zulqarnayn" gacha) Eski Ahdda (xususan, Tavrotda) va Yangi Ahdda bor, ammo musulmonlik e'tiqodi va islom aqidasi binoan ayrim voqealar, detallar, obrazlarda o'zgarishlar yuz bergan. Zotan, "Qisasi Rabg'uziy"ga asos bo'lgan manbalardan ayrimlarini, masalan, Vahob ibn Munabbihning "Ka'b ul-axbor" (mil. 728 yil) asari ham asos bo'lganini ilmiy dalil sifatida e'tirof etsak, masala birmuncha oydinlashadi. Vahob ibn Munabbih - kelib chiqishi yahudiy, Eski Ahd va Yangi Ahdni juda yaxshi bilgan. Qolaversa, arab adabiyotida bir qator "Qisas ul-anbiyo"lar yaratilgani ham ma'lum [1, 323-324]. Bu "Qisas ul-anbiyo"larning manbai ham "Qisasi Rabg'uziy" bilan deyarli birdir. Hikoyatlar mazmuni va tuzilishidagi o'xshashlik, hikoyatlarning qissa qahramonlariga bog'liqligidagi bir xillik, shubhasiz, bu janrdagi asarlar Sharq xalqlarining yaxlit badiiy tafakkuri mahsulidir, deb aytishga imkon beradi. Bu hikoyatlarni bir necha turkumga bo'lish mumkin. Jumladan, *axloqiy-ta'limiy hikoyatlar*, *ijtimoiy mazmundagi hikoyatlar*, *tasavvufga oid hikoyatlar*, *mo'jiza ko'rsatishga oid hikoyatlar* va h. Ayniqsa, "Qisasi Rabg'uziy"dagi payg'ambarlarning mo'jiza ko'rsatish qobiliyatini tasdiqlovchi hikoyatlar bilan Tavrotdagi hikoyatlar o'rtasidagi hamohanglik aniq ko'zga tashlanadi. Bu degani - Rabg'uziy o'sha hikoyatlarni aynan, o'zgarishsiz Tavrotdan olgan degani emas, balki Rabg'uziy katta hikoyanavis sifatida, maqsad va mafkuradan kelib chiqqan holda, hikoyatlarni qayta ishlagan, O'rta Osiyo, umuman, Oltin O'rda davlati hududidagi xalqlarning mafkurasi va dunyoqarashiga moslagan, tom ma'nodagi hikoyat janrini shakllantirgan. Masalan, Tavrot tarkibiga kirgan "Sahroda" kitobining 16-bobida Ko'rax, Datan va Aburam degan odamlar Musoga "Sen bizni Misrdan olib chiqib, sahroda halok qilmoqchi bo'lding", deb unga qarshi isyon qildilar. Mana shu hikoyada Musoning qudrati, chinakam payg'ambar ekani ko'rsatilgan. Muso haqiqiy payg'ambar ekanini dalillash uchun otashkuraklarini, isyon boshida turgan Ko'rax, Datan va Aburam va yana ularga qo'shilgan ikki yuz ellikta odam ham o'z otashkuraklariga cho'g' solib, ustiga tutatqi solib keldilar. Xudo ularni noshukrligi va solih Musoga qarshi isyon qilgani uchun "yerning og'zi katta ochilib, ularni (isyonkorlarni -M.Q.) oila a'zolari, Ko'raxning hamma sheriklari, mol-mulki bilan birga yutib yubordi... Shu payt Egamiz alanga yuborib, tutatqi tutatgan ikki yuz ellikta odamni kuydirib yubordi" [3, 286].

Muso bilan bog'liq aynan shu hikoya "Qisasi Rabg'uziy"da qanday bayon qilinganiga, hikoya qahramonlarining faoliyatiga e'tibor qaratamiz. "Qisasi Rabg'uziy"da hikoya qahramonlarining ismlari o'zgargan: hikoyada asosiy diqqat

Qorunning badnafsligiga qaratilgan. Qorunga qo'shilgan Moryob, Afzim Musodan qo'rqanlari sababli, Musoning amrini bajardilar. Qorun Muso orqali Olloh taolo bergan amrni - molining yarmini darvishlarga, beshdan birini kambag'allarga bo'lib berishi haqidagi amrni bajarmadi. Yusha (Tavrotda Yoshua, Musoning shogirdi), Kellub (Tavrotda Xolib, Musoga itoatgo'y odam) Qorunga Muso bergan amrni yetkazdilar, shunda ham Qorunning badnafsligi ustun kelib, darveshlarga va kambag'allarga bo'lib berilishi lozim bo'lgan boyligini qizg'andi. Buning oqibatida "Musos achchig'lanib, tayoq ko'turdi, aydi: ey yer, tutg'il! Qorunning taxti tegrasini yetti yo'li o'vruldi". Qorun tavba qilib, Musoga yolvorganiga qaramay, Muso uni kechirmadi va "Ey yer, tutg'il!" deb amr bergan edi, "Qorunni tamom yer yutdi" [3, 13-14].

Har ikki manbadan (Tavrot va "Qisasi Rabg'uziy"dan) olingan hikoyatdan ko'rinib turibdiki, hikoya qahramonlari ismlarida, syujetida ayrim farqlar bor. Bundan tashqari, "Sahroda" kitobidagi shakkoklik, itoatsizlik, g'ayriinsoniy xatti-harakatlarni qoralovchi g'oyalarni o'zida mujassamlantirgan bir necha hikoyatlar "Qisasi Rabg'uziy"da umumlashtirilib, bitta g'oyani - insoniylik, insoniyatni qadrlash, faqirlikni ixtiyor qilish va ortiqcha hashamatdan voz kechish haqidagi g'oyalar asosiy o'ringa chiqarilgan. Zotan, Yusha va Xolib bilan bog'liq hikoyatlar "Sahroda" kitobida aslida boshqa-boshqa bo'lib, Musoning mo'jizalariga aloqador emas. Ammo har ikkala hikoyatda geografik muhit bir - har ikkala hikoyat voqealari ham Isroil xalqi orasida yuz beradi. Hikoya oldiga qo'yilgan maqsad va mohiyat bir: badnafslilikni, ochko'zlikni, xudbinlikni qoralash.

"Qisasi Rabg'uziy"da hikoyatlar boshqa janrlarga qaraganda ko'p. Asardagi dastlabki hikoya "Qissai Shis alayhissalom" bobida keltiriladi. Bu hikoyat tasavvufga oid hikoyatlar turkumiga kiradi. Hikoyat - Shisga bo'zchilik hunarining ato qilinishi va bu hunar bilan bog'liq voqealar haqida. Albatta, hikoyani o'qigan odam, Rabg'uziy bo'zchilik hunarini qoralagan ekan-da, degan fikrga kelishi mumkin. Avvalo, Rabg'uziyning hikoyadan maqsadini anglash uchun o'sha hikoyaning paydo bo'lishiga sabab - hunarmandlikning, aynan bo'zchilik hunarining ilk paydo bo'lish davriga murojaat etamiz. Bo'zchilik hunari va bu hunarning insoniyat tomonidan qoralanishi Odam ato davriga borib taqaladi: "...*Izza azza va jalla... Shisg'a bo'zchilik o'gratu berdi, qamug' hirfa (ya'ni kasb, hunar)larda ungay teb. "Ev ichinda ko'lkada o'lturub ishlagil", tedi. O'ngin qarindoshlari aydilar: "Shis evda o'lturub ish ishlar, biz yobonda qish, yoy emganurmiz. Biz yema bo'zchilik o'granaling", tedilar. Odam ani eshitib, duo qildi. Aydi: "Ilohi, bo'zchilikni bular ko'nglinga dushman qilu bergil" teb. Mavlo izza va jalla qamug'ning ko'nglinga dushman qildi*" [4, 33]. Asarda keltirilgan bu voqeaning sababi o'z-o'zidan ayon bo'lib turibdi: odamlarning noshukrligi, bir-biriga nisbatan hasadgo'yligi bo'zchilik hunarining bu qissada qoralanishiga olib kelgan. Inson mehnati bilan tiriklikka intiladi. Bu hikoya orqali Rabg'uziy, ta'bir joiz

bo'lsa, nishonga urgan. Aslida kasb-hunarlarining yomoni yo'q, hamma kasb ham yaxshi. Rabg'uziy Olloh taolo hammaga har xil kasbni ato qilgani haqida aytmoqchi, insoniyatning tirikligi, bir-biri bilan munosabatlari, hamkorligi va hamfikrligi kasblarga ham bog'liq demoqchi. Insoniyatning turli kasb-hunarlarini egallashi har xil muhtojliklardan xalos qiladi, demoqchi. Ana shu kasb korlar insoniyatni bir-biriga yaqinlashtiradi, bir-biriga hamfikir qiladi, hammasini bitta el qiladi va h.

Yuqorida keltirilgan hikoyatdan keyin keltirilgan yana bir hikoyat bor. Bu hikoyatda ham bo'zchilik hunarini Rabg'uziy tilga oladi, ayni paytda bo'zchilik hunari faqat tirikchilik omiligina emas, balki bo'zchining e'tiqodiga tutashib ketgan vosita. Rabg'uziy rivoyatlarda hunarmand bo'zchilar haqida keltirgan olti xislat - hunarmand, javonmard, g'arib do'st, kichik ko'ngil, o'lik-tirik unga muhtoj, yo'llig' (yo'li ochiq) dan so'ng, bu hunarning boshqa hunarlardan farq qilmaydigan, ammo bo'zchining ichki olamini ochib berishda dalil sifatida keltiradi:

“Balx yurtida bir pok zohid olim bor edi. U bo'zchilik bilan mashg'ul edi. Shayx Shariq u bo'zchi olim haqida eshitib, uni ko'rgani bordi. Bo'zchi Shayxga peshvoz chiqib, uyiga taklif qildi. Shayx bo'zchining uyiga kirgach, qoziqni ko'rib, “U nima?” deb so'radi. Bo'zchi “Vatad ul istiqomat deyurlar”, deb javob berdi. Ipni ko'rsatib: “Bu nima?” deb so'radi. “Bu hablullohidir (Ollohning ipi, arqoni)” deb javob berdi. Yana “Bu bo'z qanday bo'zki, yerga yozib qo'yibsan?” deb so'radi. “Bu tirikligimdir”, deb javob berdi bo'zchi. Shayx qamishni ko'rsatib: “Bu qanday qamish?” deb so'radi. “Bu yaqin (muqarrar) dir, bu bilan o'zimni bu dunyodan uzataman”, dedi. Shayx bo'zchidan yana so'radi: “Bu qanday qush?” Bo'zchi javob berdi: “Bu mening toatim (toat-ibodat, bo'ysunish) va hayratim (hayronlik, tong qolish)dir”, deb javob berdi. So'ngra Shayx: “Bu qanday tirg'oq (tirnoq, panja)?” deb so'radi. Bo'zchi “Bu ixlosdir (berilganlik), u bilan amalimni berkiturman”, deb javob berdi. Shayx yana: “Mana bu beshik ustidagi narsa nima?” deb so'radi. “Bu tun va kundir”, deb javob berdi bo'zchi. Shayx yana so'radi: “Oyog'ingdagi yassi yog'och nima?” Bo'zchining javobi shunday bo'ldi: “Bu xavfu rajodir. Bir muddat xavfga tulanurman, bir muddat rajog'a ishonaman” [5, 28]. Shayx undan: “Necha yildan beri bu ish bilan mashg'ulsan?” deb so'radi. “O'ttiz yil”, deb javob berdi bo'zchi. Shayx Shariq rahmatullohi alayh aytdi: “Bu ishni qo'ymagin, bu ishing seni jannatga yo'llamoqda” [4, 33-34].

Hikoyatni sharhlamasak ham, bo'zchi olimning ish-a'moli va e'tiqodi tasavvuf yo'lida ekanini anglaymiz. Biz tasavvufga oid aqidalarni qoldiramiz-da, hikoya qahramoni bo'zchi olim bo'lgani sababli, bo'z detaliga yana bir bor e'tibor qaratamiz. Bo'zchi Shayxning bo'z haqida bergan savoliga “Bu tirikligimdir”, deb javob berdi. Tiriklik - bu, bir tomondan, tirikchilik manbai, bo'zchi olimning bu o'tkinchi olamda yashash omili, uning boshqa a'moli yo'q; ikkinchi tomondan, bo'zchi olim bo'zni yerga yozib qo'yganiga e'tibor qaratsak, uning e'tiqodiga Rabg'uziy yana bir marta ishora qilayotganday bo'ladi: yerga yozib qo'yilgan bo'z - bu olamda omonatlik

belgisi. Qolaversa, hikoyadagi boshqa detallarga yerga yozib qo'yilgan bo'z uyg'unlashtirilgan.

Rabg'uziyning ayrim hikoyatlari tuzilishi ham o'ziga xos. Bu turkum hikoyatlarda avval hikoyatning qisqa debochasi keltiriladi, so'ngra hikoyaning syujeti bayon qilinadi. "Qissai Nuh nabiy alayhissalom"da keltirilgan hikoyatning tuzilishidagi o'ziga xoslik shundan dalolat beradi. *"Hikoyat qilurlar. Mashriqdan mag'ribga tegi tutush tomdin evlar erdi, tomdin tomg'a mashriqdin mag'ribga tegi yurisa bo'lur erdi. Yer yuzida oshliq, tarig'u yer qolmadi. Yilqi qorag'a tufroq yuklab adiz (baland) tog'lar boshing'a sohib oshliq teriyur erdilar"* [4, 40].

Hikoyaning mazkur debochasidan so'ng Rabg'uziy asosiy voqeaga - nima uchun yer yuzida yegulik qolmaganiga etibor qaratadi. Zotan, insoniyat Nuhning Olloh taolodan kelgan da'vatini - har qanday gunoh ishlarni qo'yib, imonga kelish haqidagi da'vatini tinglamadi, Nuhning da'vatiga javob odamlar uni haqoratladilar. Buning oqibatida esa Nuhning duosiga javob tariqasida Mavlo jalla jaloluhu qirq yil yerga yomg'ir bermadi, yerda giyoh undirmadi, ayol zotini farzand tug'maydigan qildi, yilqilar, odamzod qirilib ketdi.

Bu hikoyatni tasavvufga oid yoki axloqiy-ta'limiy hikoyatga emas, balki ijtimoiy mazmundagi hikoyatlar turkumiga kiritish mumkin. Hikoyatning xulosasi xuddi "qissadan hissa" mazmunini o'zida ifoda etayotganday taassurot qoldiradi. Buning sababi yana hikoyatlarning didaktik mazmunidan kelib chiqadi. Insoniyatni e'tiqod bilan yashashga undash, e'tiqodsizlikning oqibatiga insoniyatning o'zi sababchi bo'lishini ta'kidlash va uqtirish bu singari hikoyatlarning asosiy vazifasi edi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbek mumtoz adabiyoti namunalari. 1-jild. So'z boshi, izoh va sharhlar muallifi N.Rahmonov. Toshkent, 2005.
2. Tavrot. Toshkent, 2006.
3. Nosiruddin Burhoniddin Rabg'uziy. Qisasi Rabg'uziy. 2-kitob. Toshkent, «Yozuvchi» nashriyoti, 1991.
4. Nosiruddin Burhoniddin Rabg'uziy. Qisasi Rabg'uziy. 1-kitob. Toshkent, «Yozuvchi» nashriyoti, 1990.
5. Xavf va rajo haqida qarang: Komilov N. Tasavvuf. Toshkent, "Movarounnahr" - "O'zbekiston", 2009.